

DE URSULINEN VAN DE ROMEINSE UNIE

Zusters en hun missie in oorlogstijd

ABSTRACT

Dit werkstuk gaat over de katholieke missie van de Ursulinen van de Romeinse Unie tijdens de internering (1943-1945) tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië.

Beau Thomas – S4582977

LET-GESB3100 Bachelorwerkstuk geschiedenis

Begeleider: Marleen Reichgelt

Datum: 1 juli 2020

Inhoudsopgave

Status Quaestionis	2
Hoofdstuk 1 – Het missie tijdschrift de Stella Oriens	10
Hoofdstuk 2 – Interviews	17
Hoofdstuk 3 – Dagboeken.....	25
Conclusie	30
Literatuurlijst.....	32

Afbeelding voorblad: <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-ursulinen-van-de-romeinse-unie-osu>

Status Quaestionis

In een interview over het leven en de ervaringen tijdens de katholieke missie van missiezuster Judith van de Ursulinen van de Romeinse Unie werd gevraagd hoe de internering voor haar was geweest tijdens de Tweede Wereldoorlog in Indonesië:

“Weet u dat is iets waar ik dikwijls over nagedacht heb, het ergste voor mij althans in mijn gedachte, het ergste was de verontmenselijking van de mensen en dan ongelofelijke honger. Dat is het ergste geweest.”¹

De oorlog was voor de geïnterneerden een verschrikkelijke tijd waarin veel mensen overleden aan honger en ziektes, maar tegelijkertijd was het ook een periode waar ook veel positieve verhalen over worden verteld. De oorlogservaringen van zusters zoals Judith is een interessant stukje geschiedenis, maar wel een stukje waar maar weinig over geschreven is. In dit onderzoek wordt er gekeken naar deze oorlogservaringen van de Ursulinen en gekeken wat deze persoonlijke ervaringen zeggen over het leven van de zusters. Ook wordt er gekeken naar de katholieke missie en in hoeverre deze belangrijke taak van de missiezusters nog uitvoerbaar was in oorlogstijd.

Vanaf de zestiende eeuw trokken er al katholieken naar Azië om de bevolking te bekeren tot het christelijke geloof. In de bekering van de wereldbevolking speelden de pausen een grote rol door de orden en congregaties gebieden toe te wijzen waar de geestelijken de godsdienst mochten proberen te verspreiden. Hiervoor werd ook in 1622 een missiedepartement binnen de katholieke kerk opgezet: de *Congregatio de Propaganda Fide*. In Indonesië waren de Portugezen de eerste missionarissen die eerst op de eilanden waren voor handel, maar later ook voor missiewerk. Vanwege het verbod op het katholicisme in Nederland, waren katholieke missionarissen voor een lange tijd daarna niet meer welkom. In de 19^e eeuw gingen er weer katholieke missionarissen naar Nederlands-Indië, nadat er in 1806 godsdienstvrijheid was afgekondigd door de Nederlandse regering.² De missionarissen waren in eerste instantie de seculiere geestelijken, maar vanaf de jaren '50 van de negentiende eeuw

¹ KMM interview 372, deel 3, 27:34-28:08.

² J. Willemsen, ‘Van een Nederlandse missiekerk naar een Indonesische katholieke kerk. Een beknopt overzicht van de belangrijkste feiten en gebeurtenissen’, in: J. van Vugt, J. Eijt, M. Derks eds., *Tempo doeloe, tempo sekarang. Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties* (Hilversum 2004) 27-29.

begonnen ook de congregaties en ordes aan de missie. De eerste reguliere christelijken op Indonesië waren de Ursulinen en de Jezuiten.³

In het begin van de 20e eeuw werd Indonesië steeds blanker en christelijker. Dit kwam grotendeels door het feit dat er steeds meer Europeanen en missionarissen naar het gebied toe kwamen. Ook werd het Suezkanaal geopend, waardoor de reis naar Nederlands-Indië veel makkelijker werd. Doordat er ook steeds meer vrouwen met hun kinderen kwamen, nam het belang voor onderwijs aan de blanke bevolking toe. Dit had te maken met het feit dat in deze tijd de pauzen als doel hadden om een grote katholieke gemeenschap te creëren in Indonesië. Hiervoor waren de werkzaamheden in de kerk en sociale activiteiten, zoals onderwijs en ziekenzorg, erg belangrijk. Door deze activiteiten konden de mensen namelijk in de gaten gehouden worden en het katholieke geloof aangeleerd worden.⁴ Daarnaast wilden de orden en congregaties zich ook steeds meer bezig gaan houden met het onderwijzen van de inheemse bevolking. Iets dat vanaf 1900 ook door de Nederlandse overheid gesteund werd. Met de ethische politiek van de overheid en de missie van de religieuzen moest de levensomstandigheden van de Indische bevolking verbeterd worden.⁵

De taak van de vrouwelijke zusters binnen de missie was het opvoeden van de heidenen tot beschaafde katholieken.⁶ Zo moesten zij via onderwijs zorgen voor de inplanting van de kerk. In de twintigste eeuw waren de taken voor mannelijke en vrouwelijke missionarissen nog erg verbonden aan hun gender, waardoor opvoeding als de taak van de vrouw werd gezien. Ook werden vrouwen vaak niet als volledige missionarissen gezien, maar als hulpen van de mannelijke missionarissen. De mannen moesten de taak van het bekeren en het prediken op zich nemen en deden aan de directe missie. Daarna moesten de zusters hun vrouw-zijn inzetten om na de doop nieuwe bekeerlingen te helpen. Zij deden hierdoor aan de indirecte missie⁷. Voor

³ G. Vriens S.J., 'Honderd jaar Jezuiten-missie', *streven* 12:10 (1959) 929-930; Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven 1800-1960

http://resources.huygens.knaw.nl/zendingoverzeeskerken/Repertorium_VanNederlandseZendings-EnMissie-archieven1800-1960/gids/organisatie/2979365288 (geraadpleegd 26 juni 2020).

⁴ K. Steenbrink, *Catholics in Indonesia, 1808-1942. Volume 2. The spectacular growth of a self-confident minority, 1903-1942* (Leiden 2007) 23-25.

⁵ J. Willemsen, 'Van een Nederlandse missiekerk naar een Indonesische katholieke kerk', 31-32.

⁶ J. Eijt, S. Hautvast, *Een missie in de marge. Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart in Nederland en Indonesië 1911-2000* (Hilversum 2002) 193.

⁷ V. Poels, Anna Damas SSpS, *Vrouwen met een missie. Vier congregaties in Nederland en de toekomst van hun missionair verleden* (Nijmegen 2008) 19.

de missie moesten de zusters gebruik maken van hun vrouwelijke eigenschappen, zoals toewijding, zelfopoffering en zachtmoedigheid.⁸ In de loop van de twintigste eeuw begint de invulling van het begrip ‘missionaris’ wel steeds meer te verschuiven en werden vrouwen steeds meer als volledig en volwaardige missionarissen gezien.⁹

De zusters van de Ursulinen van de Romeinse Unie gingen als de eerste vrouwelijke religieuzen naar Indonesië om daar mee te helpen aan de missie. De Ursulinen begonnen in 1535 als de Compagnie van St. Ursula en waren gesticht door Angela de Merici (1474-1540). Sinds 1900 dragen zij de naam de Ursulinen van de Romeinse Unie.¹⁰ Vanaf het begin zagen zij zichzelf als patrones van het christelijk onderwijs en hielden zich bezig met de godsdienstige opvoeding ‘der vrouwelijke jeugd en de uitbreiding van het Rijk van Christus’.¹¹ Het onderwijs was belangrijk, omdat de zusters een voorbeeldfunctie hadden die ze via het onderwijs goed konden uitdragen.¹² Meer dan 300 jaar na hun stichting zetten zij hun belangen voort op voor hun nog onbekend terrein: Indonesië. Op 20 september begonnen 7 zusters van de Ursulinen van de Romeinse Unie aan de ‘grote reis naar het onbekende Java’, waar zij op 7 februari 1856 aankwamen. Vanaf 1856 stichtten zij 8 kloosters op verschillende locaties op Java.¹³ Aan deze kloosters waren er meerdere scholen verbonden en werd er vooral aan meisjes, maar ook soms aan jongens, les gegeven. De lessen aan jongens waren echter wel een uitzondering in Madiun.¹⁴ Voor de meisjes bestond het onderwijs uit Nederlands, wassen, koken, strijken, handwerken, zoals tekenen en schilderen en ook de vreemde talen, zoals Frans, Engels en Duits. Soms kregen de leerlingen ook les in hun eigen taal.¹⁵ Ook waren er weeshuizen en internaten aan de scholen verbonden.¹⁶

⁸ V. Poels, Anna Damas SSpS, *Vrouwen met een missie*, 203-204.

⁹ Ibidem, 15-26.

¹⁰ [Auteur onbekend], *Gedenkboek van de Religieuzen Ursulinen der Romeinse Unie op Java 1535-1935* (Java 1935), 119.

¹¹ Ibidem, 30,32.

¹² [Auteur onbekend], *Regel en constituties van de Romeinse Unie van de Orde der Heilige Ursula* (1936) regel 269, 100.

¹³ De Ursulinen zaten in Batavia (2 locaties), Bandung (2 locaties), Bidara Tjina, Buitenzorg, Cheribon, Madiun,

¹⁴ [Auteur onbekend], *Gedenkboek van de Religieuzen Ursulinen der Romeinse Unie op Java*, 195-196, 221-228. Over het algemeen werd er alleen in meisjes les gegeven. In Madiun werd er ook aan jongens les gegeven, omdat er nog geen aparte school voor hun was. Op de andere locaties waar de Ursulinen zaten, werd er alleen onderwijs gegeven aan meisjes.

¹⁵ [Auteur onbekend], *Gedenkboek van de Religieuzen Ursulinen der Romeinse Unie op Java*, 161, 176.

¹⁶ Ibidem, 221-228.

Voor lange tijd konden de zusters zonder al te veel hinder zich overgeven aan hun taken en de missie, maar dit veranderde door de komst van de Japanners. Op 7 december 1941 brak de oorlog uit in de Grote Oceaan na de aanval op Pearl Harbor. Een maand later, in januari 1942, viel Japan Nederlands-Indië aan en op 1 maart vielen de Japanners Java binnen. Op 9 maart capituleerde het Koninklijke Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) in Indonesië.¹⁷ Al snel daarna begon in 1942 de internering voor de Nederlanders en andere Europeanen die door de Japanners in kampen werden gestopt.¹⁸ De Ursulinen gingen, net zoals de meeste vrouwelijke missionarissen, pas in 1943 naar de kampen. Zij zaten in Tjihabit (Bandung), Adek (Jakarta), Kramat (Jakarta) en Lampersari (Semarang). Een paar maanden na de bevrijding in 1945 mochten zij weer naar hun missiehuizen terugkeren.¹⁹

Ondanks de vele religieuzen die de internering hebben meegemaakt, en ook over hun ervaringen hebben geschreven of later hebben verteld, is er niet veel onderzoek gedaan naar hun oorlogservaringen. Ook de studies van Dora van Velden en Loe de Jong naar de oorlog in Indonesië en de burger-interneringskampen gaan amper over de missionarissen.²⁰ De ervaringen werden wel kort belicht door Ad Manning in 1987 en Karel Steenbrink die een bijdrage heeft geleverd aan *The Encyclopedia of Indonesia in the Pacific War*. Ook heeft Steenbrink aan een casus gewerkt over de Japanse bisschop Aloysius Ogihana in hetzelfde werk.²¹ Zo is er door de grote auteurs die over de Tweede Wereldoorlog geschreven hebben niet veel gezegd over de internering van religieuzen.

In 2016 kwamen er in de bundel *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* twee bijdragen van Maaïke Derksen en Marie-Antoinette Willemsen over de ervaringen van de missionarissen in Nederlands-Indië. In deze twee werken werd er wel meer onderzoek gedaan naar de persoonlijke getuigenissen. Derksen kijkt naar de invloeden van de Tweede Wereldoorlog op de missie tijdens de oorlog zelf. Hierbij gaat het vooral erom dat

¹⁷ M. Derksen, 'Onder Japanse bezetting. Nederlandse religieuzen op Java, 1942, 1945' in: C. Dols, J. van Gennep, Lennert Savenije eds., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016) 142-143.

¹⁸ M. Willemsen, 'Een geloof – twee vijandige naties. Duitse en Nederlandse svd-missionarissen in Nederlands-Indië vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, 1945' in: C. Dols, J. van Gennep, Lennert Savenije eds., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016) 193.

¹⁹ KMM interview 372, deel 3, 18:09-19:08.

²⁰ D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker 1977); L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1960-1988).

²¹ M. Derksen, 'Onder Japanse Bezetting', 143.

tijdens de oorlog en de internering de religieuze zaken bemoeilijkt werden door de Japanse heersers en de kampen. Derksen ziet haar onderzoek vooral als een beginpunt van nieuw onderzoek en denkt er meer aandacht moet komen voor religieuzen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Willemsen kijkt vooral naar de invloed van de Duitse en Nederlandse identiteit binnen een congregatie en welke rol het nazisme en de Tweede Wereldoorlog op de relatie tussen de Nederlanders en de Duitsers heeft gehad. Zo is er een begin gemaakt aan het onderzoek naar religieuzen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Indonesië, waar dit onderzoek verder mee zal gaan.

Ook zijn er veel dagboeken over de ervaringen tijdens de internering van zowel burgers als religieuzen gepubliceerd.²² Ook zijn er projecten geweest, waarin meerdere ervaringen van de mensen uit de kampen aan elkaar werden gekoppeld om zo een beeld van de internering te creëren. Belangrijk is het *Historical Research Program Japan and the Netherlands I* van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Het doel van het onderzoek was om een zo groot mogelijk publiek, in zowel Japan als Nederland, te informeren over de ervaringen van Nederlanders tijdens de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Hiervoor werd er in het eerste project fragmenten van dagboeken en interviews over de internering gecombineerd om het kampleven te beschrijven.²³ Door de combinatie van de bronnen heb je een mooie beschrijving van de ervaringen tijdens de internering, maar mis je soms wel het bijzondere perspectief van de verschillende groepen die geïnterneerd zijn. Zo was de internering anders

²² Zie onder andere: Augustijnse broeder, *Onder de Japanse knoet: leven en lijden van de broeders in Indië tijdens de Japanse bezetting, 1940-1945* (1947); M. de Alacoque, *'Herinneringen' internering 1941-1945* (196u); F. Cornelissen, *Missie-arbeid onder Japanse bezetting: een bijdrage tot de geschiedenis van de Floresmissie* (Steyl-Tegelen 1949); H. van Straelen, *Terug uit Japansche interneering: waaraan toegevoegd een beschouwing over de toekomst van de kerk in het Verre Oosten* (Amsterdam 1945); Zuster van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort, *Onder de gevreesde vloedgolf: onze missie in oorlogstijd* (1948); [Auteur onbekend], *Kampleving onder tropenzon: wat onze zusters-missionarissen in de vrouwenkampen van Noord- en Zuid-Celebes beleefden* (Mariënborg 1946). De publicaties van het NIOD: M. Heijmans- van Bruggen, *De Japanse bezetting in dagboeken. Vrouwenkamp Ambarawa 6* (Amsterdam 2001); M. Heijmans- van Bruggen, *De Japanse bezetting in dagboeken. De Birma-Siam spoorlijn* (Amsterdam 2001); M. Heijmans- van Bruggen, *De Japanse bezetting in dagboeken. Tjimahi 4* (Amsterdam 2002); J. Kemperman, *De Japanse bezetting in dagboeken. Tjideng* (Amsterdam 2002); J. Kemperman, *De Japanse bezetting in dagboeken. Buiten de kampen* (Amsterdam 2002).

²³ Historical Research Program Japan and the Netherlands I, <https://www.niod.nl/nl/projecten/historical-research-program-japan-and-netherlands-i> (geraadpleegd 26 juni 2020).

voor vrouwen, kinderen of religieuzen.²⁴ Daarnaast zijn het project van het NIOD als de publicatie van andere dagboeken wel zeer belangrijke bronnen voor verder onderzoek en zullen dan ook voor dit paper gebruikt worden.

De ervaringen van de Ursulinen tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn belangrijk, omdat de (persoonlijke) bronnen veel zeggen over de dagelijkse praktijk van het zusterschap in crisistijd. Op dit moment wordt de Tweede Wereldoorlog binnen onderzoek naar de missie vaak genegeerd, terwijl het toevoegen van deze tijdsperiode juist meer inzicht kan geven in veranderingen in de missie. Nu ontbreekt er namelijk drie jaar in de tijdlijn. Binnen de huidige discours over de missie tijdens de twintigste eeuw worden er meerdere zaken als belangrijk gezien voor de verandering in de missie. Hierbij gaat het om het Tweede Vaticaans Concilie en het indonesianiseringsproces.

Tijdens de jaren twintig werd het doel van de missie altijd geformuleerd als *fundare ecclesiam*: het stichten van lokale kerken die op termijn losgelaten zouden worden en zonder hulp verder moesten. Hierbij moest er respect zijn voor lokale culturen en moest men zich aanpassen aan plaatselijke gebruiken. Deze ideeën werden o.a. door Paus Pius XI uitgedragen in zijn *Rerum Ecclesiae* (1926) en door de missiologen overgenomen.²⁵ In deze periode was de missie echter nog meer een eenrichtingsverkeer: het overdragen van waarheid vanuit een ‘centrum van licht naar een periferie van duisternis’. Hierdoor duurde het erg lang voordat andere culturen werden erkent en was er maar weinig aanpassing aan de lokale gewoontes. Na de Tweede Wereldoorlog nam de kerkgerichte visie van de kerk steeds meer af en werd kerkplanting steeds minder een doel van de missie.²⁶ Dit idee werd door het Tweede Vaticaans Concilie in de jaren zestig bevestigd: er was steeds meer aandacht voor de lokale culturen en ook andere religies. In het concilie werd gepleit dat de kerk zich aan de inheemse cultuur moest aanpassen. In Indonesië moest de kerk daar zich dan ook naar de Indonesische gewoontes

²⁴ M. Heijmans- van Bruggen, ‘Het dagboekenproject. Egodocumenten als historische bron’, *Indische letteren* 16:1 (2013) 23.

²⁵ L. Labbeke, ‘‘U heeft de eerste steen van onze provincie gelegd, wij zijn pas aan de eerste laag van onze fundamenteen’ *Indonesianisasi bij de Zusters Onder de Bogen, 1940-1988*’ in: J. van Vugt, J. Eijt, M. Derks eds., *Tempo doeloe, tempo sekarang. Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties* (Hilversum 2004) 91, 109.

²⁶ R. van Rossum, ‘Het katholieke denken over missie van het Eerste tot het Tweede Vaticaans Concilie’ in: J. Eijt, H. Genefaas, P. Nissen eds., *Gaan voor God. Ideaal en praktijk van missie in historisch perspectief* (Hilversum 1998) 23, 31-32.

voegen.²⁷ Hierdoor werd er ook steeds minder negatief over de ‘heidense’ culturen gesproken. Het werden steeds meer gelijke mensen die nog wel het katholieke geloof gebracht moesten worden, maar niet hun volledige zijn hoefden aan te passen.²⁸

Specifiek in Indonesië speelde indonesianisering een rol. Dat is een proces waarbij de kerk in Indonesië langzamerhand door Indonesische geestelijken werd overgenomen en niet het Nederlandse kloosterleven en de Nederlandse cultuur de leidraad was, maar de Indonesische. Door indonesianisering veranderde de situatie volledig in Nederlands-Indië, waardoor de Nederlandse kloosterlingen zich opeens aan Indonesië moesten aanpassen in plaats van andersom.²⁹ Zo ging de missie dus van het inplanten van de kerk, waarbij de heidenen gered moesten worden van de duisternis, naar een missie waarbij er aandacht was voor de lokale culturen en de lokale kerk.

In dit paper werkstuk wil ik niet ontkennen dat het indonesianiseringsproces en het Tweede Vaticaans concilie belangrijk waren voor veranderingen in de missie. Het doel van dit paper is echter een verbreding aan te brengen in het huidige discours door aan te geven dat de Tweede Wereldoorlog ook belangrijk was. Wanneer je namelijk wilt kijken hoe de missie in de twintigste eeuw veranderd is, zal ook naar de Tweede Wereldoorlog gekeken moeten worden. Uiteindelijk kan er dan ook bepaald worden of de oorlog een voortzetting was van het missie-ideaal voor de oorlog, of dat je tijdens de oorlog al veranderingen begint te zien. Dit werkstuk gaat uiteindelijk twee dingen combineren die tot nu toe nog erg ontbreken in het huidige onderzoek: er zal ten eerste gekeken worden naar wat de ervaringen van de Ursulinen tijdens de oorlog waren en vervolgens zal er gekeken worden naar de missie in dezelfde periode. Op deze manier wordt uiteindelijk antwoord gegeven op de vraag hoe de ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog van de Ursulinen vorm hebben gegeven aan hun missie-ideaal.

Hierdoor wordt er in dit onderzoek gekeken naar drie soorten bronnen waarin de Ursulinen van de Romeinse Unie over de oorlog spraken. Hierbij gaat het om hun missie tijdschrift, de *Stella Oriens*, de KomMissieMemoires (KMM) interviews en twee dagboeken. Deze worden eerst apart geanalyseerd om ze vervolgens te vergelijken in de conclusie. Uiteindelijk zal duidelijk worden dat de levens van de Ursulinen zo doordrenkt zijn van hun

²⁷ J. van Vugt, J. Eijt, M. Derks eds., *Tempo doeloe, tempo sekarang Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties* (Hilversum 2004) 8.

²⁸ R. van Rossum, ‘Het katholieke denken over missie van het Eerste tot het Tweede Vaticaans Concilie’, 32.

²⁹ J. van Vugt, J. Eijt, M. Derks eds., *Tempo doeloe, tempo sekarang*, 7.

religieuze doelstellingen dat ook binnen bronnen over hun oorlogservaringen tussen 1942 en 1945 ze veel zeggen over hun belangen en idealen.

Hoofdstuk 1 – Het missie tijdschrift de *Stella Oriens*

Voor dit hoofdstuk is het tijdschrift de *Stella Oriens*, die de Nederlandse Ursulinen van de Romeinse Unie tussen 1946 en 1967 uitgaven, nader bekeken om te kijken hoe de Ursulinen in hun missietijdschrift over de Tweede Wereld oorlog schreven. De *Stella Oriens* stond vol nieuws en informatie over Indonesië, maar ze bespraken (later) ook de andere landen waar ze als missionarissen actief waren, en deden verslag van hun werkzaamheden. Daarnaast bevatte het ook onder andere reisverslagen, religieuze beschouwingen en kronieken.³⁰ In vooral 1946, maar ook in de jaren erna, waren er meerdere verslagen over de Tweede Wereldoorlog. Hierbij gaat het zowel om verhalen van zusters, maar ook om meer algemene beschrijvingen over deze periode.

De *Stella Oriens* was een missietijdschrift om de steun aan de missie te vergroten. De missie had constant hulp nodig in de vorm van financiën, materialen en personeel, waardoor er een missienetwerk werd ontwikkeld dat het thuisfront met de missie verbond. De mensen thuis werden zo geïnformeerd over de staat van de missie via monografieën, periodieken, lezingen, tentoonstellingen in museums en jaarlijkse rapporten. Dit waren allemaal vormen van propaganda, waarbij de periodieken de meest regelmatige vorm was, het meest toegankelijk was en ook het meest betaalbaar. Hierdoor konden tijdschriften zoals de *Stella Oriens* een groot publiek bereiken.³¹

Vanwege de constante steun die de missie van de Ursulinen nodig had, stond het tijdschrift vol met oproepen over het belang van de missie. Zeker na de oorlog willen de zusters extra benadrukken dat de missie door de Tweede Wereldoorlog stil was komen te liggen en dat hun werk als een kaartenhuis ingestort was. Ook in 1947 spraken de zusters veel over de gevolgen van de oorlog voor de missie: veel van de huizen en de bezittingen waren verloren gegaan en door het overlijden van veel zusters, was er een gebrek aan krachten. Ook was er

³⁰ V. Poels en Z. Van den Elsen eds., *Bibliografie van Katholieke Nederlandse periodieken, deel 3 godsdienstig en kerkelijk leven* (Nijmegen 2008) 675-676. Dit tijdschrift was voortgekomen uit *Contact. Brochurenreeks van de religieuze Ursulinen der Romeinse Unie op Java en Weltevreden*. In 1968 ging het tijdschrift met andere missietijdschriften op in *Bijeen*.

³¹ F. Jenz, 'Firewood, Fakirs and Flags: The Construction of the Non-Western «Other» in a Nineteenth Century Transnational Children's Missionary Periodical', in: *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 105 (2011) 167.

niet genoeg geld, kleren en eten.³² Vandaar dan ook dat ze in 1947 ook zo blij waren dat er weer nieuwe zusters naar Java toe kwamen.³³

Tegelijkertijd nam het aantal bedreigingen voor de missie toe: er waren nog zo veel heidenen en Mohammedanen, het communisme kwam steeds meer op en het materialisme werd steeds meer als een gevaar gezien. Deze bewegingen werden als een bedreiging gezien, omdat zij mensen ervan weerhielden om toe te treden tot het Rijk van Christus. Daarom moest het “indo-kind” en de inlandse jeugd beschermd worden. De gedachte was dat alleen het christendom namelijk de wereld kon redden van alle bedreigingen.³⁴ Door dus steeds te benadrukken dat de missie in gevaar was door allerlei personen en bewegingen in combinatie met de noodkreten na de Tweede Wereldoorlog wilden ze laten zien dat de missie steun nodig had van het thuisfront.

Naast het proberen te verkrijgen van steun voor de missie, was het voor het tijdschrift ook belangrijk om te benadrukken dat de Ursulinen echte missionarissen waren. Dit was belangrijk, omdat zij zo konden laten zien waarom zij steun verdienden. In eerste instantie werden vrouwen namelijk vooral als hulpjes van de missie gezien, maar vanaf de 19^e eeuw kregen vrouwen in de missie een steeds sterkere positie en werden ze steeds meer als echte missionarissen gezien. Als echte missionarissen verdienden zij steun en hadden die ook erg nodig. Zo laten de Ursulinen zien dat ze niet met het beeld eens zijn dat alleen mannen missionarissen kunnen zijn. Om dit beeld kracht bij te zetten, werd er op een bepaalde manier over de missie gerapporteerd.³⁵ Aan de ene kant wilde de *Stella Oriens* benadrukken dat ze aan de echte missie deden. Het echte missiewerk zouden de mensen thuis kunnen opvatten als werk voor de eenvoudige dissabewoners en zou plaatsvinden in eenzame posten in de bossen en onbekende streken, niet in de miljoenensteden van Java. Ook zou het werk gevaarlijk zijn en

³² Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archiefinventaris Ursulinen van de Romeinse Unie (AR-Z117), Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 127, "Stella Oriens", jaargang 1947, nummer 4,10, nummer 2, 24.

³³ Ibidem, nummer 1, 13.

³⁴ ENK, AR-Z117, Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 128, "Stella Oriens", jaargang 1948, nummer 2, 3.

³⁵ J. Rowbotham, "Hear and Indian sister's plea": reporting the work of the 19th-century British female missionaries', *Women's Studies International forum* 21:3 (1998) 247.

bestond de missie uit het bekeren van mensen.³⁶ Op deze manier kwam ook een bepaald stereotype beeld van de missionaris naar boven, waarbij de missie bestond uit een gevaarlijke jungle met onbekende volkeren die erg arm waren en bekeerd moesten worden. Door tegen dit beeld in te gaan, gaven ze een nuancering van het missiebeeld: via hun onderwijs kon namelijk zo wel de rijke als arme bevolking geholpen worden met het christelijke geloof. Ondanks dat ze geen gevaarlijk werk in de jungle hebben gedaan, waren ze erg belangrijk, want zonder het onderwijs en de scholen, had de missie niet kunnen blijven bestaan.³⁷ Vandaar dat zij ook steun van het thuisfront verdienen: zij waren belangrijk in de missie.

Naast het benadrukken van het feit dat scholing een belangrijk punt in de missie was, werden er ook op andere manieren benadrukt dat de Ursulinen echte missionarissen waren. Via het tijdschrift werd het werk van de Ursulinen uitgelegd en gerechtvaardigd door stereotype beelden van de inheemse bevolking. Door een negatief beeld neer te zetten van de Indonesische bevolking, waar je medelijden voor moest hebben, wilden de Ursulinen laten zien dat het voordelen had om christelijk te zijn.³⁸ Zo was er aan de ene kant een beeld van christelijke liefdadigheid die erg neerbuigend was en aan de andere kant een beeld van steun en onderwijs dat bijdroeg aan de ontwikkeling van de mensen die de zusters probeerden te helpen. Hierdoor ontstond er een ongelijkwaardige relatie die via propaganda, zoals de *Stella Oriens*, verder werd uitgedrukt.³⁹ In de *Stella Oriens* is dit te zien bij de manier waarop de Javanen worden neergezet. Indonesië werd namelijk constant voorgesteld als een stukje paradijs met het perfecte klimaat. Dit had echter wel gezorgd voor het feit dat er minimale eisen aan het leven werden gesteld en aan de persoonlijke ontwikkeling. Ook waren veel dialecten en het onderwijs hierdoor amper ontwikkeld. De komst van de Nederlanders veranderd dit, aangezien Nederland de brug was naar het westen en de westerse cultuur. Ook stellen ze dat het peil van beschaving en ontwikkeling gelijke tred had met de beheersing van het Nederlands. Doordat de Javanen zelf amper iets aan hun ontwikkeling deden door het 'perfecte' klimaat, worden zij geholpen door de zusters naar ontwikkeling.⁴⁰ Het christendom bracht de heil, de zusters brachten

³⁶ ENK, AR-Z117, Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 131, "Stella Oriens", jaargang 1952, 4.

³⁷ Ibidem, 4.

³⁸ J. Rowbotham, "Hear and Indian sister's plea": reporting the work of the 19th-century British female missionaries' 248-249.

³⁹ V. Poels en A. Damas SSpS, *Vrouwen met een missie*, 24.

⁴⁰ ENK, AR-Z117, Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 127, "Stella Oriens", jaargang 1948, nummer 4, 5-8.

westerse waarden, zoals het toenmalige gezinsmoraal en het idee van vooruitgang door onderwijs en gezondheidszorg.⁴¹ Door mensen christelijke waarden bij te brengen, zouden ze beter worden. Verlossing stond namelijk gelijk aan vooruitgang.⁴² Door het christelijk onderwijs van de Ursulinen ging de Indonesische bevolking er dus op vooruit. Door stereotypen te laten zien, willen de Ursulinen waarom de missie nodig is: via het onderwijs kunnen ze namelijk de bevolking van Indonesië christelijk en daarmee ontwikkeld en succesvol maken. Via verhalen over bekeerde kinderen willen ze vervolgens laten zien dat de missie van de Ursulinen ook daadwerkelijk succesvol was.

Dat de missie hulp nodig had en dat de Ursulinen belangrijk waren in de missie vanwege hun aandeel in het onderwijs, kwam ook terug in de berichtgeving over de Tweede Wereldoorlog. In 1946 stond als eerste het verslag van Moeder Celestine die vanaf 10 maart 1943 in kamp Tjihapit, dat zich in de Houtmanstraat in Bandung bevond, geïnterneerd werd.⁴³ Ze had het vooral over in welke kampen ze heeft gezeten en over Adek, een kamp in Jakarta, schrijft zij: “Ontzettend wat we daar geleden hebben, met geen pen te beschrijven”. Het kamp waar ze daarna heen ging, het Kramatkamp, beschreef ze een stuk positiever: “Huilen en lachen deden we tegelijk. Al moesten we ons toen ook heel erg behelpen met de plaatsen (...) dat gaf niets: we waren tenminste samen”.⁴⁴

In het zelfde nummer stond een brief in van zuster Leonie Theuwse. Zij schreef dat op het bewaren van dagboeken de doodstraf stond, maar dat ze dat toch gedaan hebben. Zij noemt in haar brief moeder provinciaal die de oorlogstijd beschreef als: “een mooie tijd, een grootsche tijd”. En volgens haar beaamden de zusters dat allemaal: de oorlog had hun inwendig rijker en rijper gemaakt. In de kampen zouden de religieuzen prachtwerk hebben verricht en zouden zowel katholieken als niet-katholieken vol lof gesproken hebben over de zusters. Zij deden namelijk het zware werk in de gaarkeukens en gaven onder andere godsdienstlessen en verzorgden de zieken. Ook zouden veel niet-katholieken tegen de zusters gezegd hebben dat zij alleen deze tijd zijn doorgekomen door hen. Daarnaast zegt ze dat de religieuzen, op een paar uitzonderlijke gevallen na, niet mishandeld warem. Zij werden namelijk gezien als een “bijzonder soort wezen” door de Japanse kampbewakers. Ze sluit haar brief af met het feit dat

⁴¹ V. Poels en A. Damas SSpS, *Vrouwen met een missie*, 11.

⁴² ENK, AR-Z117, Tekst "Onze missies" van M. Aron. Inv.nr. 4811, "Missie en school", 5,7.

⁴³ Al noemt ze het wel 'vrede', vanwege de strijd met de Indonesiërs die meteen uitbrak waar ze het ook een paar zinnen over heeft.

⁴⁴ ENK, AR-Z117, inv.nr. 125, "Stella Oriens", jaargang 1946, nummer 1, 7-8.

de Duitse en Indonesische zusters niet geïnterneerd waren en dat zij de kloosters beschermd hebben. Ook hebben zij lesgegeven aan inheemse kinderen, waardoor onderwijs toch een beetje door bleef gaan.⁴⁵

Na deze twee brieven stond een bericht van de redactie van de periodiek: ze hoopten dat het niet bij het lezen van deze berichten bleef, want er was dringend hulp nodig en ook snel ook. Het was namelijk een zaak van christus om de mensen aan het missie-front te verdedigen. Zij vroegen daarom om een hulpactie van gebed en offers. Dit allemaal voor het ideaal: 'Java aan christus!'⁴⁶ Met dit soort verhalen wilden ze namelijk duidelijk maken dat het kampleven erg zwaar was geweest, maar ook zijn positieve kanten had: het had de religie gesterkt. Zo staan er meerdere verhalen in de *Stella Oriens* over de honger en het leed tijdens de internering.⁴⁷ Deze vrouwen hebben erg geleden in de kampen, maar kunnen nu de missie weer volledig voortzetten en daar is hulp voor nodig. Door op de emoties van de lezer in te spelen, hopen ze steun te krijgen. Je ziet zo dus dat de allereerste berichten over de Tweede Wereldoorlog in de *Stella Oriens* werden gebruikt om steun aan de missie te vragen.

Daarnaast waren er ook veel verhalen over de effectieve missie van de Ursulinen. Zo zijn er veel berichten over bekeringen van niet-katholieken. Zo stond er in 1946 een bericht over een protestants meisje, Attie, die steeds met de Ursulinen in gesprek ging over religie. Zo leerde ze van hen over moeilijkheden waar de meeste protestanten last van zouden hebben. Na enkele weken werd zij klaar geacht voor het doopsel en de Eerste Heilige Communie. Stiekem ging zij tijdens haar keukendienst naar de zuster en een priester in het kamp toe en kreeg ze de Heilige communie. Als de Japanners haar ontdekt zouden hebben, zou ze erg gestraft worden, maar: "Attie zou zich liever late doodslaan dan haar geheim en ons te verraden, maar aan dat gevaar mocht ze zich niet blootstellen. Ze ging, vuil, zoals ze gekomen was, maar met de hemel in haar hart!"⁴⁸ Ook zouden net zoals Attie ook veel andere kinderen open staan voor het geloof en graag luisteren naar verhalen over het christendom.⁴⁹

⁴⁵ ENK, AR-Z117, inv.nr. 125, "Stella Oriens", jaargang 1946, nummer 1, 8-11.

⁴⁶ Ibidem, 11.

⁴⁷ ENK, AR-Z117, Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 125, "Stella Oriens", jaargang 1946, nummer 1, 8-11, nummer 2, 32, inv.nr. 127, jaargang 1948, nummer 3, 23-24, inv.nr. 30, jaargang 1951, 93-94 1951.

⁴⁸ ENK, AR-Z117, Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 125, "Stella Oriens", jaargang 1946, nummer 5, 104.

⁴⁹ ENK, AR-Z117, Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 125, "Stella Oriens", jaargang 1946, nummer 5, 104.

Daarnaast was er het verhaal van een moeder met twee dochters. De priesters hadden de meisjes geëxamineerd in het kippenhok, omdat ze moesten oppassen voor de Japanners. Hierna bepaalden de priesters dat de meisjes gedoopt mochten worden en kregen ze de dag daarna de Heilige Communie. De moeder was hierbij aanwezig en leek daarna ook interesse in het geloof te hebben. Zo werd ze een paar keer erop betrappt stiekem het catechismusboekje te lezen. Snel daarna werd de moeder erg ziek en zou waarschijnlijk ook niet meer beter worden. De zusters gingen toen bij de moeder langs en vroegen haar “Mevrouw.. als O.L. heer u werkelijk zou komen halen, wilt U dan in het geloof van uw meisjes sterven?” Zij hoefde niet overgehaald te worden en vroeg driemaal of zij ook gedoopt kon worden. Dat gebeurde diezelfde dag en de volgende dag stierf zij.⁵⁰ Met de verhalen over de bekeringen liet het tijdschrift zien dat de missie werkte.

Het doel van de *Stella Oriens* is belangrijk, omdat dit de manier waarop er over de oorlog gepraat wordt veranderd. Zo worden alleen bepaalde soort verhalen gedeeld en worden de missionarissen ook beperkt in de manier waarop ze erover kunnen vertellen. Zo gaan alle verhalen over de Tweede Wereldoorlog over de twee doelen van het tijdschrift: laten zien dat ze steun verdienen en moeten krijgen. Hierdoor ontstaat er niet alleen een bepaald beeld van de oorlog, maar het kan ook invloed gehad hebben op de missionarissen zelf. Het is namelijk goed mogelijk dat de zusters een bepaald narratief opgelegd hebben gekregen die aangaf hoe zij over de oorlog mochten praten en nadenken. Dit zijn namelijk niet zo maar gepubliceerde berichten, er zit een doel en een redactie achter.

Daarnaast is het ook zo dat de idealen van de Ursulinen in het tijdschrift naar boven komen. De *Stella Oriens* heeft namelijk wel als doen om steun voor de missie te krijgen, maar het tijdschrift laat ook op deze manier zien hoe zij over de missie denken. De Ursulinen zijn geen hulpjes van mannelijke religieuzen, maar echte missionarissen en zij willen via onderwijs en opvoeding de bevolking van Nederlands-Indië bereiken om ze zo katholiek te maken. Volgens de constitutie van de Ursulinen moeten de zusters dan ook zo veel mogelijk over God praten en zich zo min mogelijk met aardse zaken bezig houden. De zusters moesten zich namelijk op een bepaalde manier gedragen. Zo moeten de zusters altijd bedachtzaam en voorzichtig praten en moeten zij wijsheid uitstralen. “Men zal zichzelf geen enkele daad, geen enkele beweging veroorloven, die een dienstmaagd van Jezus niet waardig zou zijn.” Al hun woorden, hun gehele wezen, moeten de personen met wie zij omgaan onderrichten. Zo staat de

⁵⁰ ENK, AR-Z117, Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 127, "Stella Oriens", jaargang 1948, nummer 3, 23.

manier waarop zij spreken constant in het teken van God en hun missie.⁵¹ Door het constant over hun missie-ideaal te hebben, kunnen ze mensen onderwijzen en tot God brengen. Via de *Stella Oriens* worden deze idealen gedeeld om zo het ideaal te delen aan de Nederlandse bevolking om vervolgens steun te krijgen voor het verspreiden van de idealen in Indonesië. Zo zorgt het beperkende narratief wel voor een bepaald beeld van de Tweede Wereldoorlog, maar laat het ook goed zien wat voor de Ursulinen belangrijk was. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat het narratief van de Ursulinen ook bepalend is in de interviews.

⁵¹[Auteur onbekend], *Directorium van de Romeinsche Unie van de Orde Der Heilige Ursula. Geestelijke oefeningen en voornaamste handelingen* (Cuyk 1933) 114, 121; [Auteur onbekend], *Regel en constituties van de Romeinse Unie van de Orde der Heilige Ursula* (1936), regel 267, 100.

Hoofdstuk 2 – Interviews

De interviews met de Ursulinen van de Romeinse Unie zijn onderdeel van het KomMissieMemoires (KMM) project dat tussen 1976 en 1988 interviews met verschillende religieuzen aflegde. Het doel van deze interviews was om de herinneringen aan de missie vast te leggen voor later onderzoek.⁵² Tussen 1979 en 1981 werden er acht interviews gehouden met verschillende Ursulinen wier voornaamste taken in het onderwijs of de verzorging waren.⁵³ Voor dit onderzoek zijn echter maar zeven interviews gebruikt, omdat een van de zusters zich niet in Indonesië bevond, maar in Thailand. Dit onderzoek is namelijk beperkt tot de Ursulinen die in Nederlands-Indië actief waren. Daarnaast was er ook een zuster die de internering niet zelf heeft meegemaakt, omdat zij door het uitbreken van de oorlog niet naar Indonesië kon. Ook was er een Indonesische zuster die buiten de kampen was gebleven.⁵⁴ Deze twee interviews zijn wel gebruikt, omdat zij meer inzicht geven in de internering vanuit andere perspectieven. Net zoals bij de missietijdschriften in het vorige hoofdstuk laten de interviews zien dat de Tweede Wereldoorlog een belangrijke bron is om tussen 1943 en 1945 te zien hoe de missionarissen de missie zagen, maar ook hoe zij er na 35 jaar nog bij stil stonden.

De zes Ursulinen die de internering wel hebben meegemaakt hebben vanaf 1943 in verschillende kampen in Indonesië gezeten. Hierbij gaat het om Tjihabit (Bandung), Adek (Jakarta), Kramat (Jakarta) en Lampersari (Semarang). Doordat sommige zusters in dezelfde kampen hebben gezeten, zijn er meerdere beschrijvingen over hetzelfde kamp. In dit hoofdstuk worden de ervaringen gebruikt om wederom uit te leggen waarom de verhalen erg belangrijk zijn voor het verder begrijpen van de missie en de idealen van de zusters. Hierbij moet er wel rekening gehouden worden met het feit dat de interviews pas decennia na de internering zijn afgelegd en daarmee dat de manier van spreken niet alleen iets over de oorlog zelf zegt, maar ook over de idealen op langere termijn.

Net zoals bij de *Stella Oriens*, is het belangrijk om dieper naar de interviews te kijken om te achterhalen waarom de zusters de Tweede Wereldoorlog beschrijven zoals ze het hebben beschreven. Dit alles heeft te maken met de bijzondere kwaliteiten van *oral history*. De

⁵²J. Willemsen, *Nederlandse missionarissen en hun missiegebieden* (Nijmegen 2006) 5.

⁵³ K. Prent CM, *Missie verhalen. Interviews met missionarissen. Deel 1. Indonesië* (Nijmegen 1989) 123-127.

⁵⁴ De KMM interviews die zijn gebruikt zijn: KMM 627 (zuster Julie), KMM 226 (zuster Amadea), KMM 307 (zuster Petronella), KMM 350 (zuster Willie), KMM 352 (zuster Laurence), KMM 372 (zuster Judith) en KMM 587 (zuster Christine).

interviews zijn een complexe bron waarbij er met veel dingen rekening gehouden moet worden. Zo is belangrijk welke vragen gesteld worden, wie ze stelt, wie ze beantwoordt en hoe lang na de gebeurtenis het interview wordt afgelegd.⁵⁵ Ten eerste moet er gekeken worden naar de selectie van de missionarissen. Voor het KMM project werd 1/10 van de Nederlandse missionarissen die voor 1962 werkzaam waren geïnterviewd. Deze missionarissen werden door de ordes en congregaties zelf geselecteerd.⁵⁶ Voor de Tweede wereldoorlog levert deze selectie een voordeel op: één zuster die in Nederland zat, één Indonesische zuster die buiten de kampen is gebleven en vijf zusters die wel de internering hebben meegemaakt. Hierdoor heb je verschillende perspectieven over de internering.

De vragen die voor het project gesteld waren, werden van te voren al naar de missionarissen gestuurd, waardoor alle interviews erg vastlagen en de meeste missionarissen dezelfde vragen gesteld kregen.⁵⁷ Rond de Tweede Wereldoorlog werden de Ursulinen echter erg vrij gelaten en werden er maar weinig vragen gesteld, waardoor de zusters de kans kregen om vrij te praten over de oorlog.⁵⁸ Hierdoor weten wij ook wat zij belangrijk vonden om te vertellen. Ondanks dat de selectie van de missionarissen en de vragenlijst in andere delen van de interviews problemen zouden kunnen opleveren voor de onderzoeken die er mee gedaan zouden kunnen worden, leverde het hier geen problemen op.

Ook is het belangrijk wanneer deze interviews zijn afgelegd. Voor de Tweede Wereldoorlog gebeurde dit pas zo'n 35 jaar na de gebeurtenis. De manier waarop er door de jaren heen over bepaalde gebeurtenissen nagedacht en geschreven kan worden, kan hierdoor erg verschillen. Door vervaagde herinnering kan een verhaal compleet veranderen, waardoor informatie door de jaren heen steeds minder kan kloppen. Het kan ook zijn dat meningen door de jaren heen veranderen, waardoor de manier waarop over de gebeurtenis gesproken wordt meer zegt over de tijd waarin het interview werd afgelegd dan over de gebeurtenis. Dit hoeft niet per se een probleem te zijn, maar hier moet wel rekening mee gehouden worden.

⁵⁵ C. M. Peniston-Bird, 'Oral history: the sound of memory', in: (eds. S. Barber, C.M. Peniston-Bird) *History beyond the text. A student's guide to approaching alternative sources* (Londen, New York 2009) 105.

⁵⁶ A. Camps, V. Poels, J. Willemsen, *Dutch missionary activities. An oral history project (1976-1988)* (Nijmegen 2005) 11, 13.

⁵⁷ *Ibidem*, 13.

⁵⁸ Ik ben niet bekend met de officiële vragenlijst die de Ursulinen hebben gekregen, maar tijdens de interviews werden amper vragen aan de zusters gesteld. Het waren lange verhalen die de zusters vertelden, nadat aan ze gevraagd was om over de oorlog te praten. Tijdens de verhalen werd vooral om verduidelijking gevraagd, maar lijkt in vergelijking met de andere interviews geen echte officiële vragen over de oorlog geweest zijn.

Ten slotte is de interviewer belangrijk. Dit waren altijd mensen die zelf in de missie actief zijn geweest. De zusters werden geïnterviewd door een pater, een broeder en twee zusters. Dit kan erg handig zijn: missionarissen kunnen zich meer op hun gemak voelen bij priesters of andere missionarissen die in dezelfde situaties hebben gezeten, waardoor het makkelijker kan zijn om over bepaalde zaken te praten. Tegelijkertijd kan het omgekeerde ook het effect zijn. Zo staan de priesters qua kerkelijke hiërarchie boven de Ursulinen. In combinatie met het feit dat Pater Peters de neiging heeft om de zusters woorden in de mond te leggen, kan het zijn dat de zusters niet ingingen tegen de mening van de pater.⁵⁹ Ook de andere interviewers hadden de neiging om zelf al antwoord te geven op de vragen vanwege hun bekendheid met het onderwerp. Zo liet zuster .. die een interview aflegde met ... doorschijnen dat de verpleging niet echt tot de missie behoorde. Dit kan veel invloed gehad hebben op de meningen van de zuster.⁶⁰ Wanneer een zuster niet uit haar woorden komt kan dit leiden tot het antwoord waar de zuster al naar op zoek was, maar het kan er ook voor zorgen dat de woorden van de zuster verdraaid worden. Daarnaast kunnen genderrelaties ook van belang zijn: vrouwen zijn vaker op hun gemak bij andere vrouwen, waardoor de Ursulinen mogelijk meer loslieten bij de vrouwelijke interviewers.⁶¹ Zo hebben de gekozen interviewers zowel voor- als nadelen.

Daarnaast kan het ook zijn dat verhalen veel door de jaren heen opnieuw en opnieuw verteld zijn. Hierdoor ontstaan er *frozen narratives* waardoor mensen verhalen steeds op dezelfde manier vertellen. Herinneringen worden vaak geselecteerd om een bepaald beeld over te brengen. Zoals we in hoofdstuk een al hebben gezien, is het goed mogelijk dat de Ursulinen al snel een bepaald kader opgelegd kregen waarbinnen ze over de oorlog mochten spreken. Namelijk: de oorlog was erg positief en heeft de zusters religieus verreikt. Door de jaren heen kan dit een *frozen narrative* geworden zijn, waardoor er na 35 jaar een ander verhaal is ontstaan dan wanneer de Ursulinen in 1945 geïnterviewd zouden zijn. Vandaar dan ook dat het vergelijken van bronnen belangrijk is.

Daarnaast zeggen de *frozen narratives* ook veel over de identiteit die de verteller door wilt geven. Door steeds op dezelfde manier een verhaal te vertellen, willen mensen vaak een bepaald beeld van zichzelf doorgeven.⁶² De Ursulinen deden dit mogelijk ook. Zoals in het

⁵⁹ Zie KMM interviews 587 en 627.

⁶⁰ KMM interview 350, deel 3, 2:55-3:18.

⁶¹ M. Padfield, I. Procter, 'The effect of interviewer's gender on the interviewing process: a comparative enquiry', *sociology* 30:2 (1996) 355.

⁶² C. M. Peniston-Bird, 'Oral history: the sound of memory', 109-110.

eerste hoofdstuk al was vermeld, bepaalde de constitutie en het directorium van de Ursulinen ook dat er zo veel mogelijk over God gesproken moest worden en dat de zusters elke keer wanneer zij met andere personen spraken, de mensen moesten onderrichten. Zo is het ook logisch dat in de interviews er veel over religie en de missie gesproken wordt. Deze opgelegde regels kunnen ook een *frozen narrative* geworden zijn, waardoor er in de interviews sterk het missie-ideaal van de zusters naar boven komt. Vandaar dan ook dat verschillende perspectieven van mensen belangrijk zijn om te onderzoeken, omdat het perspectief van de zuster veel invloed heeft op de manier waarop zij over de oorlog praten. Daarmee zijn *frozen narratives* niet fout, ondanks dat verhalen informatief niet helemaal kunnen kloppen, maar zeggen ze juist veel over wat de verteller aan ons door wilt geven.

Net zoals bij de tijdschriften werden er daarom zowel positieve als negatieve verhalen over de internering verteld. Zo beschreef zuster Julie de ervaringen van de andere zusters, aangezien zij vanwege het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog pas in 1947 naar Indonesië was gegaan. Volgens haar was de oorlog moeilijk en pijnlijk, maar hebben de zusters het wel positief opgenomen.⁶³ Zo kan je ook de oorlogservaring van Zuster Amadea beschrijven. Aan de ene kant heeft ze het over het Adekkamp, dat door de meeste zusters als het zwaarste kamp werd beschreven. Daar zouden zij naar toegestuurd zijn door de Japanners vanwege de opstandige en moeilijke vrouwen in het kamp. Dit voormalige mannenkamp was eerder nog ontruimd vanwege dysenterie, maar werd nu een vrouwenkamp. De hygiëne was hier erg slecht, er waren geen douches, er heerste ongedierte en iedereen kreeg in het kamp dan ook dysenterie.⁶⁴ Ook was er erg veel honger en zijn veel vrouwen en zusters gestorven. Interessant is hoe zij aan de ene kant vol details praat over de verschrikkelijke tijd die zij, en anderen, hebben meegemaakt, maar wel meerdere malen in haar interview benadrukt dat ze de mooiste herinneringen heeft aan het kamp. “De solidariteit, het samen delen, het voor elkaar over hebben, het elkaar kunnen vertrouwen, is nooit zo groot geweest als in het kamp. Alles lag door elkaar, iedereen kwam voor elkaar op, we hielpen elkaar wat we konden, dat was ons werk in het kamp”. Door de solidariteit en het één zijn zou alleen de essentie van het leven overblijven.⁶⁵ Dat de sfeer zo goed was en dat ze kracht aan elkaar hadden, beschrijven ook zuster Judith en Christine.⁶⁶ Zuster Christine zegt dan ook haar kamptijd zingend doorgebracht

⁶³ KMM interview 627, deel 1, 21:40-22:02, 24:40-27:30.

⁶⁴ KMM interview 226, deel 1, 26:15-26:30, 31:30-37:20.

⁶⁵ Ibidem, 29:20-29:49

⁶⁶ KMM interview 372, deel 2, 20:12-20:44; KMM interview 587, deel 3, 36:10-36:50.

te hebben.⁶⁷ Door het geloof behielden zij hun blijheid.⁶⁸ Het geloof van de zusters hielp hen door de oorlog heen.

Naast de positieve kanten van de internering spraken de zusters ook veel over de gruwelheden. Hierbij ging het vooral om de geleden honger waar veel mensen aan gestorven zijn. Zo beschreef zuster Petronella dat ze maar een lepeltje pap of rijst per dag kregen.⁶⁹ Zuster Amadea vertelde ook dat veel moeders overleden van de honger, omdat zij vaak hun voedsel aan de kinderen gaven in de hoop dat zij het wel zouden overleven. De zusters vingden daarna deze kinderen op en wachtten, soms tevergeefs, op de terugkomst van de vaders.⁷⁰ Zuster Christine praatte van alle zuster het meest uitgebreid over al het ongedierte en de slechte hygiëne dat in de kampen te vinden was: vieze matrassen, muizennesten op kussens, overall ratten en muren vol wandluizen. Het is dan ook een wonder dat er geen ziektes heerste in Kramat.⁷¹

Daarnaast hadden de zusters het ook over het wegvallen van het religieus leven, aangezien ze niet meer naar de kerk mochten, vaak geen priesters meer aanwezig waren en het strakke dagritme die zij normaliter in de kloosters wel vol konden houden simpelweg niet meer mogelijk was. Uitoefenen van hun religie mocht vaak ook niet van de Japanners. Ook hadden de zusters vaak helemaal geen tijd voor hun religieuze taken in Toch waren er ook andere delen van het religieus leven dat wel bloeide en groeide, vooral onder de vrouwen waar ze mee in het kamp zaten. Meer mensen gingen bidden en werden gesterkt door het geloof, aldus zuster Christine.⁷² Ook beschrijft zuster Willie dat ze in de kampen onbedoeld veel sociaal werk heeft gedaan door de vrouwen door de moeilijke tijd heen te slepen.⁷³ Het christendom was zo erg belangrijk in de kampen.

Interessant is ook het verhaal van zuster Laurence die als Indonesische zuster de internering niet heeft meegemaakt. Zij beschrijft hoe zij van alles probeerde voor elkaar te krijgen voor de zusters die wel de kampen in moesten. Zij ging daar zelf zo ver in, dat zij bereid was om voor haar belangen te sterven en streefde het martelaarschap na. Ook later in haar interview beschrijft ze dat ze bereid was om voor de missie te sterven. Tijdens de Tweede

⁶⁷ KMM interview 587, deel 3, 36:10-36:50.

⁶⁸ KMM interview 372, deel 2, 20:12-20:44.

⁶⁹ KMM interview 307, deel 1, 25:10-26:30.

⁷⁰ KMM interview 226, deel 1. 57:00-59:50.

⁷¹ KMM interview 587, deel 3, 30:42-31:15.

⁷² KMM interview 587, deel 3, 42:30-46:38.

⁷³ KMM interview 350, deel 2, 22:50-24:00.

wereldoorlog deed zij dan ook alles om haar mede zusters en priesters te beschermen. Door erg moedig en vol lef naar de Japanners te stappen kreeg ze het voor elkaar om af en toe voedsel aan de zusters te geven. Ook heeft ze priesters tijdens de oorlog verstoep. Zij vond het pijnlijk dat de zusters gescheiden waren, verdriet en honger hadden en geen idee hadden waar ze waren, waardoor ze haar medezusters zoveel mogelijk heeft proberen te helpen.⁷⁴

Doordat de zusters een bepaald beeld van zichzelf wilden laten zien en hun missie-ideaal wilden tonen, spraken ze veel over hun belangrijkste taak tijdens de missie: onderwijs. Ondanks het feit dat het verboden was, zette de meeste Ursulinen het onderwijs voor de vele kinderen die zij onder hun hoede hadden voort. De grote straffen die hierop stonden wogen blijkbaar niet op tegen het belang van onderwijs en het voortzetten van hun missie. Zuster Judith legt uit dat je vanwege de straffen niet alleen voor de Japanners moest oppassen, maar ook voor de verraadsters in de kampen: de “vriendjes van de Jappen”. Vandaar dat ze in de open galerij de kinderen lieten spelen, waardoor het leek alsof zij zich aan de regels hielden, terwijl ze in de gesloten galerij erachter stiekem onderwijs gaven.⁷⁵ Zuster Petronella gaf aan waarom het onderwijs door bleef gaan: het was om de mensen te helpen.⁷⁶ Het onderwijs verliep zonder officieel lesmateriaal, aangezien dat ook verboden was. De kinderen wilden volgens de zusters ook onderwijs blijven krijgen en met het gefabriceerde materiaal konden de kinderen meer leren.⁷⁷ Zo konden de zusters de kinderen, maar ook zichzelf, bezig houden en elkaar afleiden van het kampleven. Buiten de kampen was scholing overigens wel nog steeds mogelijk. Zuster Laurence moest hiervoor wel het Japans leren om uiteindelijk een school met 500 leerlingen te kunnen openen. Dat deze school katholiek was, hadden de Japanners volgens de zusters geen problemen mee.⁷⁸

Terwijl bij de *Stella Oriens* het veel duidelijker is om een missie-ideaal uit de verhalen te destileren, is dat bij de interviews, maar ook bij de dagboeken die we in het laatste hoofdstuk zullen bekijken, een stuk lastiger. Dit heeft te maken met het feit dat er in het tijdschrift duidelijk wordt vermeld dat de Ursulinen echte missionarissen waren. Bij de interviews ligt dat een stuk gecompliceerder. Terwijl alle zusters aangeven dat ze van jongs af aan al naar de missie toe wilden, laten sommige zusters ook merken dat het missie-ideaal dat zij hadden niet

⁷⁴ KMM interview 352, deel 1, 17:47-25:15.

⁷⁵ KMM interview 372, deel 3, 1:40-3:36.

⁷⁶ KMM interview 307, deel 1, 22:20-22:45.

⁷⁷ KMM interview 226, deel 1, 28:10-28:58.

⁷⁸ KMM interview 352, deel 1, 28:00-30:20.

altijd overeenkwam met de werkelijkheid. Zo geeft zuster Julie aan dat ze niet naar Indonesië wilde, maar naar Thailand, omdat Indonesië te rijk en te Europees was. Dit is een beeld dat door meerdere Ursulinen werd gedeeld. Zo ontstaat het beeld dat voor de zusters de missie bestond uit het helpen van de armen. Ook zuster Willie gaf aan dat de echte missie op Java was, maar dat de zusters geen keuze hadden in het gebied waar zij naartoe gestuurd werden. Daarnaast gaf zuster Willie aan dat ze überhaupt nooit aan de echte missie heeft gedaan. Dit lijkt te komen, doordat ze vooral de verpleging in werd gestuurd, terwijl zij eigenlijk het onderwijs in wilde. Wanneer de zusters aangeven dat de missie voor hen bestond uit het opvoeden van de niet-Europese bevolking, is het dan wel mogelijk om te stellen dat de zusters aan de missie deden tijdens de internering waar ze voornamelijk met Europese vrouwen en kinderen zaten?

Of de Ursulinen wel echte missionarissen waren, werd ook in hun gedenkboek van de van 1935 gesteld. Zij gaven aan dat ze in de officiële zin van het woord alleen “mede-helpers” waren, maar dat zij zichzelf wel als missionarissen zagen. Ook gaven ze aan dat het minder voldoening gaf om de ontwikkelde vrouwen de christelijke sfeer in te doen ademen. Toch moesten de Europese meisjes en hogere inheemse standen opgevoed worden door katholieke opvoedsters. Dit zou uiteindelijk leiden tot de ontwikkeling van de armen, aangezien op deze manier de godsdienstige vormen ook bij de lagere klassen uiteindelijk terecht zou komen. Zowel de zusters die met de hogere of lagere klassen werkten, waren missionarissen, omdat ze allen het rijk van Christus aan het uitbreiden waren. Zo ging het bij de Ursulinen niet alleen om het katholiek maken van de bevolking, maar ook het verheffen van mensen door hun onderwijs. Vandaar dan ook dat voor sommige zusters de missie pas begon wanneer zij les mochten geven aan de inheemse bevolking.

Dit gold echter niet voor alle zusters: er waren ook zusters die aangaven dat ze wel aan de missie hebben gedaan, omdat zij de kinderen en hun ouders katholiek hadden gemaakt. Zo beschreef zuster Christine dat zij indirect aan de missie deed, omdat zij via een kind het huwelijk van zijn ouders had weten te redden, door de ouders katholiek te maken.⁷⁹ Ook geeft zuster Christine aan dat er Madiun meer een missieplaats was en dat de Europeanen daar ook armer waren. De rijke Europeanen waren volgens haar ontkerkelijkt en dachten dat ze God niet

⁷⁹ Door het de indirecte missie te noemen, kan het idee opgewekt worden dat zij ook het onderscheid maakte tussen de directe mannelijke missie en de indirecte vrouwelijke missie. In het interview lijkt het echter zo te zijn dat de zuster het de indirecte missie noemde, omdat zij via de kinderen aan de missie deed en niet altijd in direct contact stond met de ouders.

meer nodig hadden. De arme Europeanen waren echter veel opener voor de godsdienst. Zo lijkt de behoefte om de Indonesische bevolking op te voeden, dus echt te komen uit het feit dat ze arm zijn. Ook lijkt er een verband te bestaan tussen rijkdom en ontwikkeling: hoe rijker, hoe meer ontwikkeld, hoe armer, hoe minder ontwikkeld. De Ursulinen wilden vooral mensen helpen en het idee bestond dat de rijke Europese vrouwen hun een stuk minder nodig hadden, dan de armen. Tijdens de kampen, daarentegen, werd iedereen gelijk en kon je ook de Europese vrouwen helpen. Zo deden ze tijdens de kampen toch aan de missie. Volgens zuster Willie was het dan ook goed dat de rijke dames in dezelfde omstandigheden zaten: al het klassen verschil viel weg. Ook laat het verschil in meningen zien dat niet elke Ursuline hetzelfde nadacht over de missie.

Het missie-ideaal van de zusters moet dan ook vooral gezocht worden in het willen helpen van mensen. De solidariteit en het samen zijn dat als positief werd gezien, kan gekoppeld worden aan het christelijke ideaal om één grote christelijke gemeenschap te creëren. Ook kan je het koppelen aan het bovenstaande idee dat de vrouwen nu gelijk waren, in hetzelfde schuitje zaten en hulp nodig hadden. In combinatie met het feit dat vrouwen en kinderen in het kamp bekeerd zijn, religieuzer zijn geworden en ook in hun religie gesterkt waren, laat zien dat de Ursulinen zowel naar een christelijke gemeenschap streefden, maar ook dat ze vrouwen wilden en konden helpen. Door religie zouden de vrouwen namelijk gesterkt zijn en het kampleven volgehouden hebben. Zuster Julie beschreef de missie dan ook als het willen bekeren van mensen en hun tot christus brengen.⁸⁰ Om de kinderen te blijven helpen, moest het onderwijs ook door gaan. Hierbij speelt het idee dat ook onderwijs voor vooruitgang zou zorgen en dat het mensen hielp. Zuster Petronella zegt dan ook letterlijk dat ze stiekem onderwijs gaven, omdat ze zo mensen konden helpen.⁸¹ Zo bleven de zusters ondanks de honger, de ongedierte en de straffen doorgaan met waar ze voor stonden: het uitbreiden van het rijk Christus. Zuster Laurence was zelfs zo bereid om de mede zusters in de kampen te helpen, dat ze bereid was als martelaar voor haar doel te sterven.⁸² Dat geeft goed aan dat de zusters erg veel waarde aan hun taken hechtten en mogelijk ook dat zij inzagen dat de taken voortgezet moesten worden tijdens de interning. Het helpen van mensen via het katholieke geloof, was voor de Ursulinen de missie.

⁸⁰ KMM interview 627, deel 1, 13:00-13:20.

⁸¹ KMM interview 307, deel 1, 22:20-22:45.

⁸² KMM interview 352, 25:15-28:00.

Hoofdstuk 3 – Dagboeken

“Vanmorgen hadden wij gelukkig nog Heilige mis en communie. Wat ’t morgen zijn zal, weten we natuurlijk niet. Wanneer komen wij aan de beurt? Onze valies met kleeren (van alles 3 stuks) is al gepakt. Schoenen en enkele noodzakelijke boeken zullen nou mogen. Waarheen? Nippon weet gen raad met ons groot aantal: 60 Hollandse Ursulinen op Batavia en ’n ditto aantal Indo-blanda’s en dan nog Javaanse zusters.”⁸³

Zo schreef zuster Marie Françoise op 24 september 1943 in haar dagboek dat de Ursulinen aan het wachten waren op het moment dat ook zij geïnterneerd zouden worden. Marie hield van 1942 tot 1945 een dagboek bij over de dreigende oorlog, de komst van de Japanners en daarna haar ervaringen tijdens de internering. In 53 pagina’s krijgen wij zo een inkijkje hoe het was voor deze zuster om geïnterneerd te zijn en hoe zij nadacht over het bestuur van de Japanners. Voor dit hoofdstuk worden twee dagboeken nader bekeken om meer inzicht te krijgen in de Tweede Wereldoorlog. Hierbij gaat het om dagboeken van zuster Marie Françoise en zuster Simons.⁸⁴ In dit hoofdstuk wordt wederom duidelijk gemaakt dat het missie-ideaal van de Ursulinen terug te vinden is in hun dagboeken en dat daarom de Tweede Wereldoorlog een belangrijke bron is voor onderzoek naar de missie in de twintigste eeuw.

In de Tweede Wereldoorlog hielden veel mensen een dagboek bij. Naast de nu wereldberoemde Anne Frank zagen vele anderen de mogelijkheid om in een tijd van onderdrukking over persoonlijke en politieke zaken te kunnen spreken. Mensen keerden naar binnen toe en zagen het als een kans om te ontsnappen aan de werkelijkheid.⁸⁵ Dagboeken zijn belangrijke egodocumenten waar een ego zich kan onthullen of juist verbergen. Hierdoor komt er een bepaald karakter dat de auteur naar voren wilt brengen sterk voor. Dagboeken zijn ook vaak zelf op de dag geschreven, waardoor reflectie niet optreedt en kennis van afloop ook ontbreekt. Zo is het een zeer interessante bron om te kijken hoe men over een situatie nadacht

⁸³ Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archiefinventaris Ursulinen van de Romeinse Unie (AR-Z117), Dagboek van zuster Françoise Middelhoff over de kamptijd geschreven in 1945, 1993, inv.nr. 30, 24 sept 1943. Hierbij is het letterlijke taalgebruik overgenomen, vandaar dat niet onderstreept is.

⁸⁴ ENK, AR-Z117, Dagboek Françoise Middelhoff; ENK, ARZ117, Verslag van zuster Henriette Simons van ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië tussen 1941 en 1944, ca. 1968, inv.nr. 4424.

⁸⁵ A. Garbarini, *Numbered days. Diarias and the Holocaust* (New Haven, London 2006) 2-3.

terwijl die situatie nog volop bezig was.⁸⁶ Hierdoor is bij de dagboeken van de Ursulinen een beeld over de Tweede Wereldoorlog te zien in de tijd zelf en niet een van vele jaren later. Ondanks het verbod van de Japanners op dagboeken, hielden toch veel mensen toch een dagboek bij.⁸⁷ Mensen wilden namelijk hun bijzondere ervaringen opschrijven voor zichzelf, maar ook voor anderen. Dit waren meestal familieleden, maar voor de Ursulinen ook veel mede zusters in Nederland. Ook konden de dagboeken helpen bij het verwerken van de gebeurtenissen door ze op te schrijven. Het was blijkbaar belangrijk om deze zaken te noteren, ondanks de vele taken die de zusters de hele dag hadden en het verbod. Deze redenen om iets te noteren en bij te houden, zijn van grote invloed op de inhoud van de dagboeken.⁸⁸

Specifiek voor de zusters gold nog een andere reden waarom er een bepaald beeld naar voren kwam tijdens de dagboeken. Dit had alles te maken met de regels van de orde. In het dagboek van Marie schrijft ze op de laatste bladzijde dat ze aan haar familie schreef en dat zij later de rest zou sturen. Dit was dus geen persoonlijk dagboek, maar diende een doel. Ze wilde met haar dagboek informeren. Vanwege de oorlog, was communicatie niet mogelijk. In een periode waar contact via brieven eigenlijk de enige methode was, is het goed denkbaar dat de zuster af en toe de familie op de hoogte wilden houden. Ondanks dat, waren de dagboeken niet altijd erg persoonlijk. Door de leefregels van de Ursulinen moesten de zusters het voornamelijk over God hebben en religie. Ook moesten ze mensen onderrichten. Aardse zaken moesten ze juist niet bespreken.⁸⁹ Deze beperking konden ook van invloed geweest zijn op de dagboeken en zoals we ook zullen zien, heeft bijna alles in de twee dagboeken te maken met religie.

In het dagboek beschreef Marie voornamelijk twee sentimenten: ze was erg tegen de Japanse en Javaanse besturing van het land. Vooral de manier waarop zij over de Japanners sprak, zei veel over hoe zij over religiositeit en de missie nadacht. De Japanners voerden namelijk allemaal maatregelen in, waardoor onderwijs in het Hollands onmogelijk werd. Het mocht in het Frans of Duits en het moest in het Maleis en Japans. In eerste instantie probeerden de zusters daarom snel het Maleis machtig te worden, maar doordat er later besloten werd dat de Nederlanders helemaal geen les mochten geven, konden zusters zoals Marie helemaal niets meer. Zij schrijft op 9 april 1942 dan ook: “Mag Frans en Duits, moet Japans en Maleis. Wat

⁸⁶ M. Heijmans- van Bruggen, ‘Het dagboekenproject. Egodocumenten als historische bron’, *Indische letteren* 16:1 (2013) 19-20.

⁸⁷ M. Heijmans- van Bruggen, ‘Het dagboekenproject. Egodocumenten als historische bron’, 19-20, 25.

⁸⁸ *Ibidem*, 21.

⁸⁹ [Auteur onbekend], *Directorium van de Romeinsche Unie van de Orde Der Heilige Ursula*, 114, 121.

n ramp! De tranen kwamen ons in de ogen! De kinderen moesten onmiddellijk naar huis! Voor ons, gedwongen vakantie. Helaas.”⁹⁰ Op 24 september 1943 vertelde zij wat zij hier allemaal van vond: Nippon wil de kerk en de missie de doodsteek toebrengen! Bewijs? Hun ergelijke optreden en hun maatregelen die de vernietiging beogen van het onderwijs en de opvoeding van de katholieke jeugd! De Hollandse jeugd moet dom blijven, zegt Nippon! Lucifer en de hele hel met hem viert hoogtij, maar Gods molen maalt langzaam, doch zeker! Wij zullen triomferen!”⁹¹

Daarnaast vertelde Marie ook meer over haar leven in de kampen. In het begin vertelde ze nog dat het nog niet erg zwaar was. “Wij weten, dat wij onder ’t bestuur der Jappen zitten en toch mogen wij niet te hard klagen, want wij in ’t kamp hebben nog elken dag H. Mis en Com. (...) Ons kloosterleven gaat zo goed mogelijk door: offertjes zijn er dagelijks te brengen”, schreef zij op 16 januari 1944.⁹² In een paar maanden tijd werd het echter grimmiger in de kampen: de Japanners waren willekeurig en wreed en het leven werd steeds moeilijker door een gebrek aan voedsel. Ze mochten voor een lange tijd namelijk alleen maar rijst of maispap eten. Ook moesten ze van elke dag iets afstand doen. Toch bleef Marie de hoop niet verliezen: de voorzienigheid zal voor hun zorgen. Wanneer ze dan ook weer een klein beetje extra voedsel ontvingen, bedankte ze God elke keer weer.⁹³

Zuster Simons had in Semarang in de internering gezeten en was actief in de verpleging. Zij beschreef vooral de honger, zieke jongens en mannen en de hulp van boven. Zo schreef zij in haar dagboek dat de redding van boven kwam toen zij onverwachts op een zoldertje in Semarang champagne, wijn, suiker en koffie vond. Daarnaast zag zij ook dat de voedselschaarste nog wel ging en er marktjes waren waar je eerst van alles kon kopen, maar in de loop der maanden alles zwaarder werd. Op 23 augustus 1945 schreef ze dan ook dat jongetjes kikkertjes probeerden te vangen om zo toch aan voedsel te komen. Vanaf 18 september 1944 zat zij met deze jongetjes, maar ook met mannen in een kamp om te helpen met de verpleging. Zij beschrijft dat de 800 mannen en 500 jongens erg blij waren met de 10 zusters. Dat bleek ook uit het bericht van 1 december 1944 waarin zij beschreef dat zij het voor

⁹⁰ ENK, AR-Z117, Dagboek Françoise Middelhoff, 9 april 1942.

⁹¹ ENK, AR-Z117, Dagboek Françoise Middelhoff, 24 september 1943.

⁹² Ibidem, 16 januari 1944.

⁹³ Ibidem, 12-25 juni 1944.

elkaar heeft gekregen om stiekem zieke mannen in het kamp te dopen. Zo kon zij via haar religie de mannen steunen.⁹⁴

Om het missie-ideaal van deze twee zusters uiteindelijk te achterhalen, zal weer gekeken moeten worden naar hun opvattingen over de missie en hun missionaris-zijn. Zuster Marie benoemt echt de missie en laat het belang van het onderwijs in de missie zien. Ondanks dat ze niet aangeeft of zij zichzelf als missionaris zag, vertelt ze wel wat er voor de missie van de Ursulinen belangrijk was: het opvoeden van de Hollandse jeugd in de katholieke geest. Ook dacht ze dat doordat er geen les meer gegeven mag worden, zal de missie doodbloeden.⁹⁵ Zo laat zij zien dat voor haar de missie uit onderwijs bestond. Voor haar was de oorlog dan ook zo verschrikkelijk, omdat de scholen dicht waren. De voor haar belangrijke missie stond zo namelijk stil. Ook geeft zij aan dat het belangrijk was dat er Hollands geleerd werd en dat de Hollanders het voor het zeggen moesten hebben in het onderwijs: “Nu zijn alle Europese scholen gesloten! (...) Vroeger mochten wij geen Maleis spreken; wij moeten de kinderen goed Hollands leren. Nu moet het. De Javanen, die zichtbaar voorgetrokken worden en boven de Hollanders worden geplaatst, krijgen het hoog in de bol! Wat zal dat in de toekomst worden!?”⁹⁶ Interessant is hier ook dat zij, in tegenstelling tot de geïnterviewde zusters, wel zag dat de Europeanen opgevoed moesten worden en dat ook de missie was. Of dit verschil te maken heeft met het verschil in tijd en daarmee dat Marie dit tijdens de oorlog geschreven heeft, terwijl de interviews een reflectie van 35 jaar later laten zien of dat dit met verschillende opvattingen en meningen over de missie te maken heeft, is echter onduidelijk. Wat echter wel duidelijk is, is dat Marie dacht dat de toekomst in gevaar lijkt te zijn, doordat de Nederlanders geen onderwijs meer mogen geven. Zo laat ze zien dat onderwijs tot vooruitgang zal leiden en dat de zusters belangrijk zijn voor de toekomst van Indonesië. Dat religie, onderwijs en de missie voor zuster Marie belangrijk was wordt extra benadrukt door het feit dat de eerste helft van het dagboek gaat om het wegvallen van de missie, doordat de scholen dicht moesten. De tweede helft gaat over de internering, het wegvallen van het religieuze leven en hoe God haar en de andere vrouwen toch door de oorlog heen helpt.

⁹⁴ ENK, ARZ117, Verslag van zuster Henriette Simons van ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië tussen 1941 en 1944, ca. 1968, inv.nr. 4424, 18 september 1944, 1 december 1944, 23 augustus 1945.

⁹⁵ ENK, AR-Z117, Dagboek Françoise Middelhoff, 24 september 1943.

⁹⁶ ENK, AR-Z117, Dagboek Françoise Middelhoff, 18 april 1942.

Bij zuster Simons zien we de missie minder duidelijk terug komen. Hierbij gaat het meer om het missie-ideaal van het willen bekeren van mensen en mensen christelijk maken. Bij haar gaat het om mensen helpen: ze werkte in een ziekenhuis, zorgden voor de mannen in de kampen en kon ze uiteindelijk de meeste hulp bieden door ze te bekeren. Interessant is dat ziekenzusters vaak niet gezien werden als missionarissen.⁹⁷ Ook in de interviews laten de zusters die in de verpleging werkten merken dat zij het onderwijs zwaarder vonden wegen dan hun eigen taken. Simons laat daarentegen zien dat ook de zusters in de verpleging missiezusters waren.

Het beeld dat de Ursulinen naar voren brachten binnen hun dagboeken over de oorlog is dat de zusters mensen hielpen met het katholieke geloof. Via het onderwijs werden de kinderen opgevoed en gaven ze Indonesië een toekomst. Hier is het vooruitgangsidee van de missie goed terug te zien. Bij zuster Simons was de bekeringsdrang terug te zien en het echte uitbreiden van het geloof. Bij Marie het belang van scholing en opvoeding. Net zoals bij de interviews is hierdoor een missie-ideaal terug te zien, waarbij onderwijs, religie en het uitbreiden van de christelijke gemeenschap erg belangrijk is.

⁹⁷ V. Poels, A. Damas SSpS, *Vrouwen met een missie*, 7.

Conclusie

De Tweede Wereldoorlog was voor de Ursulinen zwaar, maar ook mooi, het religieuze leven nam af, maar bloeide ook, er was verdriet, maar ook blijheid. Ze hebben gelachen en gehuild. Het was een tijd van tegenstellingen die goed alle verschillende en persoonlijke meningen van de Ursulinen laten zien. De bronnen laten uiteindelijk goed zien dat tijdens de Tweede Wereldoorlog de missie misschien wel op een aangepaste vorm verder moest gaan, maar nooit heeft stil gestaan. Zij bleven onderwijs geven, zij bleven mensen steunen met religie en hebben zelfs mensen bekeerd. Aan de hand van hun missietijdschrift, de *Stella Oriens*, weten we dat de redactie van het tijdschrift constant steun zocht voor hun missie. Vandaar dat het tijdschrift met verschillende berichten wilden aangeven waarom zij die steun nodig hadden. Zeker na de Tweede Wereldoorlog was die steun nodig. Het missie-ideaal bestond in het tijdschrift vooral uit het belang van opvoeden, onderwijs en het bekeren van mensen. Aan de hand van de interviews en de dagboeken weten we meer van de persoonlijke ervaringen van de Ursulinen zelf en dat de missie voor hen erg belangrijk was. Ondanks dat zij zichzelf niet altijd als missionarissen zagen, hebben ze door de vrouwen en kinderen te helpen in de kampen toch aan de missie gedaan. In de dagboeken staat wederom het missie-ideaal waarin onderwijs en bekeren belangrijk was. In onder andere de *Stella Oriens* worden deze idealen vervolgens verspreid. Door een combinatie van de verschillende bronnen weten we meer over het missie-ideaal tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar ook hoe er 35 jaar later op teruggekeken werd. Ook weten we door de combinatie van bronnen meer over de verschillende meningen over de missie. Onderzoek naar de veranderingen in de missie in de twintigste eeuw moet dan ook aangevuld worden met meerdere bronnen over de oorlog.

Een volgende stap is dan ook het toepassen van het missiebeeld uit de Tweede Wereldoorlog in de huidige discours over de missie in de twintigste eeuw. Zowel voor als na de oorlog blijven de opvoeding en het onderwijs aan de vrouwelijke bevolking van Indonesië belangrijk voor de missie van de Ursulinen. Waar echter wel een mogelijke verschuiving begint plaats te vinden, is rondom het indonesianiseringsproces en de opvattingen over het missionaris zijn. Zo laten bronnen over de Tweede Wereldoorlog ook goed zien dat er een lange overgang geweest moest zijn naar de nieuwe opvattingen binnen de missie. Door ook de Tweede Wereldoorlog in het onderzoek naar veranderingen in de missie te betrekken, kan deze overgang beter in kaart worden gebracht.

Ten slotte is er nog veel onderzoek dat verricht kan worden naar de internering van de religieuzen in Nederlands-Indië. Zo kan er ook gekeken worden naar de ervaring van mannelijke missionarissen en naar het verschil in functies die invloed hebben op het beeld van

de internering, maar ook het eigen leven. Verliep de internering van broeders bijvoorbeeld anders dan voor priesters of bisschoppen? Vervolgens kan je deze perspectieven vergelijken met die van de vrouwen: zowel de religieuzen als de burgers. Uiteindelijk zal onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog meer inzicht geven in wat de missie inhield in de twintigste eeuw en welke meningen er bestonden over het missionaris zijn en haar taken.

Literatuurlijst

Secundaire literatuur:

H. Boelaars, *Indonesianisasi*. 'Het omvormingsproces van de katholieke kerk in Indonesië tot de Indonesische katholieke kerk' in: J. van Vugt, J. Eijt, M. Derks eds., *Tempo doeloe, tempo sekarang. Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties* (Hilversum 2004) 24-25.

A. Camps, V. Poels, J. Willemsen, *Dutch missionary activities. An oral history project (1976-1988)* (Nijmegen 2005).

M. Derksen, 'Onder Japanse bezetting. Nederlandse religieuzen op Java, 1942, 1945; in: C. Dols, J. van Gennep, Lennert Savenije eds., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016) 142-143.

J. Eijt en S. Hautvast, *Een missie in de marge. Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart in Nederland en Indonesië 1911-2000* (Hilversum 2002).

M. Heijmans- van Bruggen, 'Het dagboekenproject. Egodocumenten als historische bron', *Indische letteren* 16:1 (2013) 23.

L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1960-1988).

F. Jenz, 'Firewood, Fakirs and Flags: The Construction of the Non-Western «Other» in a Nineteenth Century Transnational Children's Missionary Periodical', in: *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 105 (2011) 167.

L. Labbeke, '“U heeft de eerste steen van onze provincie gelegd, wij zijn pas aan de eerste laag van onze fundamenteen” *Indonesianisasi* bij de Zusters Onder de Bogen, 1940-1988' in: J. van Vugt, J. Eijt, M. Derks eds., *Tempo doeloe, tempo sekarang. Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties* (Hilversum 2004) 91, 109.

M. Padfield, I. Procter, 'The effect of interviewer's gender on the interviewing process: a comparative enquiry', *sociology* 30:2 (1996) 355.

C. M. Peniston-Bird, 'Oral history: the sound of memory', in: S. Barber, C.M. Peniston-Bird eds., *History beyond the text. A student's guide to approaching alternative sources* (Londen, New York 2009) 105, 109-110.

V. Poels, A. Damas SSpS, *Vrouwen met een missie. Vier congregaties in Nederland en de toekomst van hun missionair verleden* (Nijmegen 2008).

V. Poels en Z. Van den Elsen eds., *Bibliografie van Katholieke Nederlandse periodieken, deel 3 godsdienstig en kerkelijk leven* (Nijmegen 2008).

K. Prent CM, *Missie verhalen. Interviews met missionarissen. Deel 1. Indonesië* (Nijmegen 1989).

R. van Rossum, 'Het katholieke denken over missie van het Eerste tot het Tweede Vaticaans Concilie' in: J. Eijt, H. Genefaas, P. Nissen eds., *Gaan voor God. Ideaal en praktijk van missie in historisch perspectief* (Hilversum 1998) 23, 31-32.

J. Rowbotham, "Hear and Indian sister's plea": reporting the work of the 19th-century British female missionaries', *Women's Studies International forum* 21:3 (1998) 247-249.

K. Steenbrink, *Catholics in Indonesia, 1808-1942. Volume 2. The spectacular growth of a self-confident minority, 1903-1942* (Leiden 2007).

D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker 1977).

G. Vriens S.J., 'Honderd jaar Jezuïeten-missie', *streven* 12:10 (1959) 929-930.

J. van Vugt, J. Eijt, M. Derks (reds), *Tempo doeloe, tempo sekarang Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties* (Hilversum 2004).

M. Willemsen, 'Een geloof – twee vijandige naties. Duitse en Nederlandse svd-missionarissen in Nederlands-Indië vóór, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog, 1945' in: C. Dols, J. van Gennep, Lennert Savenije eds., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016) 193.

J. Willemsen, *Nederlandse missionarissen en hun missiegebieden* (Nijmegen 2006).

J. Willemsen, 'Van een Nederlandse missiekerk naar een Indonesische katholieke kerk. Een beknopt overzicht van de belangrijkste feiten en gebeurtenissen' in: J. van Vugt, J. Eijt, M. Derks eds., *Tempo doeloe, tempo sekarang. Het proces van indonesianisering in Nederlandse orden en congregaties* (Hilversum 2004) 27-29, 31-32.

[Auteur onbekend], *Directorium van de Romeinsche Unie van de Orde Der Heilige Ursula. Geestelijke oefeningen en voornaamste handelingen* (Cuyk 1933)

[Auteur onbekend], *Gedenkboek van de Religieuzen Ursulinen der Romeinse Unie op Java 1535-1935* (Java 1935).

[Auteur onbekend], *Regel en constituties van de Romeinse Unie van de Orde der Heilige Ursula* (1936).

Interviews

KMM interviews: 226, 307, 350, 352, 372, 587 en 627.

Archiefstukken

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archiefinventaris Ursulinen van de Romeinse Unie (AR-Z117), Dagboek Françoise Middelhoff; ENK, ARZ117, Verslag van zuster Henriette Simons van ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië tussen 1941 en 1944, ca. 1968, inv.nr. 4424.

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archiefinventaris Ursulinen van de Romeinse Unie (AR-Z117), Dagboek van zuster Françoise Middelhoff over de kamptijd geschreven in 1945, 1993, inv.nr. 30.

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archiefinventaris Ursulinen van de Romeinse Unie (AR-Z117), Missietijdschriften uitgegeven door de zusters ursulinen, 1929-1934, 1946-1967, inv.nr. 125-131, "Stella Oriens", jaargang 1946-1952.

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archiefinventaris Ursulinen van de Romeinse Unie (AR-Z117), Tekst "Onze missies" van M. Aron. Inv.nr. 4811, "Missie en school".

Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, Archiefinventaris Ursulinen van de Romeinse Unie (AR-Z117), Verzameling circulaires, folders, posters en krantenknipsels betreffende het werk van de zusters ursulinen in Indonesië, 1932-1973, deel 1946, inv.nr. 96.

Websites

Historical Research Program Japan and the Netherlands I, <https://www.niod.nl/nl/projecten/historical-research-program-japan-and-netherlands-i> (geraadpleegd 26 juni 2020).

Repertorium van Nederlandse zendings- en missie-archieven 1800-1960, <http://resources.huygens.knaw.nl/zendingoverzeesekerken/RepertoriumVanNederlandseZending-EnMissie-archieven1800-1960/gids/organisatie/2979365288> (geraadpleegd 26 juni 2020).